

στο ιστορικό πεδίο και συμβάλλουν στην εξέταση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων, δίχως να περιπέσουμε στην έκφραση εκείνων των συμβατικών απόψεων που έγιναν άκριτα αποδεκτές για να εξηγήσουν τον αυτοδιορθωτικό χαρακτήρα των θεωριών και της εξελικτικότητάς τους. Και για να βγούμε απ' αυτό που ο Karl Popper ονόμασε "το μεγάλο ανακάτεμα των κβάντα" ο Μπιτσάκης, μαζί με άλλους φυσικούς και φιλόσοφους της φυσικής, ακριβώς για να αποφευχθούν επιπλέον ήττες του ρεαλιστικού προγράμματος πέρα από αυτές που υπέστη ο Boltzmann και αργότερα η γραμμή Einstein -de Broglie, θεωρεί τη νεορεαλιστική στροφή ως ένα επιστημολογικό πλαίσιο ικανό να κατανοήσει την πραγματική φύση και το επαληθευτικό νόημα των προβλημάτων της φυσικής τα οποία επαληθεύονται στις επιμέρους περιπτώσεις. Η νεορεαλιστική στροφή επίσης καθιστά πρόδηλη τη φιλοσοφική μη-ουδετερότητα των επιστημονικών επιλογών και συγχρόνως χρησιμεύει στο να διασαφήσει εννοιολογικά τις επιστημολογικά "ασταθείς" καταστάσεις των θεωριών μπροστά στην ανάδυση προβλημάτων και πορισμάτων που δεν έχουν ήδη ενσωματωθεί στο βασικό θεωρητικό πλαίσιο.

Η νεορεαλιστική στροφή της φιλοσοφίας της φυσικής η οποία γεννιέται στο εσωτερικό της ίδιας της επιστημονικής θεμελιακής έρευνας, επιτρέπει την απόκτηση μιας δόσης κριτικής συνείδησης της πολλαπλότητας των προσεγγίσεων και των επιλογών που πραγματοποιούνται στο χώρο της φυσικής σκέψης. Και αυτό στο επιστημολογικό πεδίο αποτελεί μια θεωρητική κατάκτηση όχι μικρής αξίας εξαιτίας των αναπόφευκτων αντανάκλασεων στο εσωτερικό των επιμέρους ερευνητικών διαδρομών, που υποχρεωτικά θέτουν στον εαυτό τους το πρόβλημα της φύσης του αντικειμένου έρευνάς τους. Στη φιλοσοφική σπουδαιότητα αυτού του προβλήματος οι προτάσεις που προωθεί ο Μπιτσάκης είναι ιδιαίτερα προσεχτικές και χρήσιμες, κυρίως για να αποφύγουμε γλυστρήματα ανορθολογικής φύσης ως προς τη γνωστική αξία της επιστήμης. Αυτό το έργο απευθύνεται σε επιστήμονες και φιλοσόφους της φυσικής και θα προκαλέσει ενδιαφέρον ακριβώς για το ότι θέτει και επιχειρεί να επιλύσει ορισμένα κρίσιμα προβλήματα της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης.

Mario Castellana

Νίκου Ψημμένου, Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ώς το 1821

Εκδ. Γνώση Τόμος Α, 1988 σσ. 315, Τόμος Β, 1988 σσ. 566.

Η έκδοση του δίτομου έργου του Ν. Ψημμένου ολοκληρώθηκε πριν από τέσσερα σχεδόν χρόνια. Εντούτοις η καθυστερημένη παρουσίαση του (η ΟΥΤΟΠΙΑ δεν υπήρχε τότε!) δεν είναι ανεπίκαιρη, επειδή πρόκειται για έργο το οποίο θα συνεχίσει για πολλά χρόνια να ενδιαφέρει φιλοσόφους, ιστορικούς, επιστημολόγους, φοιτητές και το ευρύτερο καλλιεργημένο κοινό.

Είναι γνωστό ότι η φιλοσοφική μας παράδοση, αρχαία και νεώτερη, δεν έχει μελετηθεί από εμάς του ίδιους με τρόπο συστηματικό και «αντικειμενικό». (Τι σημαίνει αντικειμενικότητα στη φιλοσοφία;) Λόγοι που συνδέονται με την εξέλιξη της κοινωνίας μας οδήγησαν σε μια μονόπλευρη απασχόληση με την ιδεαλιστική κυρίως παράδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Έτσι η γνώση μας γι' αυτή την περίοδο προέρχεται, κυριαρχικά, από μια ιδεολογική-παραμορφωτική θεώρηση της πορείας του αρχαιοελληνικού στοχασμού. Η κατάσταση

ση της έρευνας είναι χειρότερη σε ότι αφορά τη φιλοσοφία κατά τη βυζαντινή περίοδο, και προπάντος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η εντύπωση που κυριαρχεί στους μη ειδικούς είναι ότι περίπου η φιλοσοφική σκέψη ήταν ανύπαρκτη σ' αυτές τις περιόδους. Στην καλύτερη περίπτωση έχουμε κάποιες γενικές γνώσεις, ενώ σπάνια γνωρίζουμε τα κείμενα.

Τα τελευταία χρόνια η κατάσταση άρχισε να αλλάζει. Πολλοί Έλληνες ερευνητές ασχολούνται πλέον επαγγελματικά με την ελληνική φιλοσοφία στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή περίοδο. Από τους νεώτερους ερευνητές, ο Νίκος Ψημμένος, Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, προσφέρει με το δίτομο έργο του, ένα (όπως μετριοφρόνα το χαρακτηρίζει) «ανθολόγιο», το οποίο θα καταστήσει προσιτά στο ευρύτερο κοινό κείμενα εκείνης της περιόδου, κατά κανόνα δυσεύρετα, και θα αποτελέσει οδηγό για παραπέρα μελέτη, τόσο για τους σπουδαστές, όσο και για τους ερευνητές της νεοελληνικής φιλοσοφίας.

Το έργο του Ν. Ψημμένου είναι πολύ περισσότερο από «ανθολογία». Καρπός πολύχρονης και συστηματικής έρευνας, συνιστά γεγονός για τη βιβλιογραφία μας και θα αποτελέσει, για πολλά χρόνια, βασικό βοήθημα για φοιτητές και ερευνητές. Το έργο αποτελείται από δύο τόμους, οι οποίοι περιέχουν τα ανθολογούμενα κείμενα, εισαγωγές και σχόλια. Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει την προκορυδαλική και κορυδαλική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αριστοτελισμού. Ο δεύτερος αναφέρεται στη μετακορυδαλική περίοδο στην οποία επικρατεί η νεωτερική φιλοσοφία.

Στην εισαγωγή (Τόμος Α.σσ.15-50) γίνεται μια κριτική επισκόπηση της ως τότε έρευνας, αποτιμάται η συμβολή παλαιότερων, αλλά και σύγχρονων ερευνητών, και τίθενται τρία βασικά προβλήματα: το πρόβλημα των πηγών, το πρόβλημα των απαρχών και το πρόβλημα της περιοδολόγησης. Το κύριο μέρος του πρώτου τόμου είναι αφιερωμένο στην προκορυδαλική και στην κορυδαλική περίοδο και περιλαμβάνει χαρακτηριστικά κείμενα των ανθολογούμενων φιλοσόφων όπως ο Γεμιστός-Πλήθων, ο Γ. Τραπεζούντος, ο Βησσαρίων, ο Σχολάριος-Γεννάδιος, ο Θ. Κορυδαλέας, ο Α Μαυροκορδάτος και άλλοι. Τα κείμενα συνοδεύονται από βιογραφικά σημειώματα, εισαγωγές και σχόλια του συγγραφέα. Ετσι το «Ανθολόγιο» δεν είναι μια απλή καταχώρηση κειμένων. Χάρη στη συνεισφορά του συγγραφέα, ο αναγνώστης παρακολουθεί την πορεία της ελληνικής φιλοσοφίας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, πορεία η οποία συνδέεται με την εξέλιξη της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας και με τα γενικότερα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής.

Ο πρώτος τόμος αναφέρεται στην περίοδο της κυριαρχίας του αριστοτελισμού, κυριαρχία που σχετίζεται με το πνευματικό μονοπώλιο της Εκκλησίας. Με τον Κορυδαλέα (1574-1646) η διδασκαλία της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη γίνεται, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, με βάση τα ίδια τα έργα του φιλοσόφου. Αλλά με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709) αρχίζει η αμφισβήτηση της αυθεντίας του αριστοτελισμού. Ο φιλοσοφικός στοχασμός στρέφεται βαθμιαία προς νέους ορίζοντες. Και όπως ο Αριστοτελισμός συνδέθηκε με το πνευματικό μονοπώλιο της Εκκλησίας, η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και της αναπτυσσόμενης επιστήμης στον ελληνικό χώρο θα συνδεθεί με τις νέες πραγματικότητες της ελληνικής κοινωνίας και τελικά με την επανάσταση του 1821.

Αλλά ο κορυδαλισμός δεν ήταν μια μονολιθική διδασκαλία. Στην εισαγωγή του ανθολογίου της κορυδαλικής περιόδου (σσ.173-181) ο Ν. Ψημμένος επιχειρεί να καταδείξει:α) τη σημασία της εμφάνισης του Θ. Κορυδαλέα στο φιλοσοφικό προσκήνιο β) ότι ο λεγόμενος κορυδαλισμός δεν ήταν μονολιθικός, αλλά ότι διακρίνεται από διαφοροποιήσεις, δυσδιά-

κριτες από πρώτη ματιά. γ) ότι ο κορυδαλισμός «δυσφημίστηκε» με τρόπο που είχε κάποιες συνέπειες στην πορεία της νεοελληνικής σκέψης και δ) ότι η επιμονή των κορυδαλικών στη «Φυσική» του Αριστοτέλη, ίσως να προϋδεάζει την είσοδο της νεώτερης επιστημονικής σκέψης.

Ο δεύτερος τόμος του έργου αναφέρεται στη μετα-κορυδαλική περίοδο. Και ο τόμος αυτός περιλαμβάνει μια ιστορικο-φιλοσοφική εισαγωγή, βιογραφικά σημειώματα και – προφανώς – τα ανθολογούμενα κείμενα. Στην εισαγωγή αναδικνύεται η αμφισβήτηση της αυθεντίας του Αριστοτέλη από τον Ν. Μαυροκορδάτο, ως ένα είδος θεμέλιου λίθου της περιόδου που συνδέεται και με τη δημιουργία ενός δεύτερου κέντρου εξουσίας των Ελλήνων (Πατριαρχείο, ηγεμονικές αυλές στις παραδουνάβιες χώρες). Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στη δίκη του Ανθρακίτη και παρακολουθείται η διαδικασία αμφισβήτησης του Αριστοτέλη από στοχαστές όπως ο Δαμοδός, ο Ζερβούλης, ο Βούλγαρης, ο Μοισιόδαξ και άλλοι. Η όλη φιλοσοφική κίνηση μετά το Μοισιόδακα παρουσιάζεται ως απάντηση στο αίτημα του για την ανεύρεση του «απλανούς οδηγού» που θα βγάλει το γένος από τη μιζέρια του. Η εισαγωγή τελειώνει με την αναφορά στις πολιτικές παραινέσεις του Κοραή.

Η διάρθρωση του «ανθολογίου» είναι διαφορετική στο δεύτερο τόμο. Και αυτό επειδή τώρα δεν αντιμετωπίζονται μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά πιο σύνθετα και αντιφατικά ρεύματα. Γι αυτό τα κείμενα ομαδοποιούνται με βάση τις υπάρχουσες τάσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από την αναζήτηση νέων σχημάτων σκέψης, την αναβάθμιση της ηθικής φιλοσοφίας, τη γνωσιοθεωρητική έρευνα, την ανάπτυξη της φυσικής φιλοσοφίας, συνολικά από την επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας.

Ο δεύτερος τόμος ολοκληρώνεται με ένα παράρτημα (σσ. 419-498) το οποίο αναφέρεται στην αντιπαράθεση Εκκλησίας-Φιλοσόφων. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στη δίκη του Ανθρακίτη (κατηγορίες, ομολογία του, επιστολή συμπαράστασης, καταδίκη κλπ.). Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στον αφορισμό του Χριστόδουλου Παμπλέκη (κείμενο του αφορισμού κλπ.).

Το έργο τελειώνει με εκτενή, σχεδόν εξαντλητική βιβλιογραφία, όπου καταγράφονται πηγές, βιβλιογραφίες, επισκοπήσεις, γενικές μελέτες, εκδόσεις και ανθολόγια. Με το ευρύτεριο ονομάτων ολοκληρώνεται ο δεύτερος τόμος.

Το έργο του Ν. Ψημμένου είναι, όπως τονίστηκε ήδη, προϊόν μακράς και συστηματικής ερευνητικής προσπάθειας. Βασίζεται στη γνώση των κειμένων, της γενικότερης βιβλιογραφίας και των ιδεολογικών ρευμάτων της περιόδου που εξετάζει. Με τις εισαγωγές και τα σχόλιά του ο συγγραφέας αναδεικνύει τα προβλήματα, τις αντιθέσεις και την πορεία του φιλοσοφικού στοχασμού σε μια κρίσιμη και εν πολλοίς άγνωστη περίοδο της ελληνικής σκέψης. Τελικά μέσα από τους δύο τόμους του έργου προκύπτει το καθόλου αυτονόητο συμπέρασμα, ότι η ελληνική φιλοσοφία δεν έπαψε να υπάρχει και να εξελίσσεται κατά τη μακρά περίοδο της τουρκικής κατοχής. Ακόμα, έστω και αν μας ξαφνιάζει η αρχαιοπρεπής για μας σήμερα, γλώσσα εκείνης της εποχής, και έστω και αν πολλά προβλήματα που συζητούνται μας φαίνονται ξεπερασμένα, δεν είναι δύσκολο να δούμε ότι η φιλοσοφία, και τότε, δεν ήταν έργο μοναχικών, απόκοσμων διανοητών, αλλά μορφή κοινωνικής συνείδησης και ενεργός παράγων του ιστορικού γίγνεσθαι. Στο χώρο της φιλοσοφίας εκφράζονταν, και τότε, διαμεσολαβημένες, οι κοινωνικές αντιθέσεις. Οι φαινομενικά σχολαστικές συγκρούσεις των φιλοσόφων εξέφραζαν, στο επίπεδο των ιδεών, υπαρκτές κοινωνικές δυνάμεις και αντιθέσεις. Ιδιαίτερα εμφανής είναι η σύγκρουση της Εκκλησίας με τις ιδέες του

Διαφωτισμού και τις νέες επιστημονικές ιδέες που έρχονταν από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο.

Το έργο του Ν. Ψημμένου αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη γνώση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης, και κατά συνέπεια στην προσπάθεια για εθνική αυτογνωσία.

Γιώργος Λογοθέτης

Π. Νούτσου, Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα.

Εκδόσεις Γνώση

Τόμος Α (1875-1907) σσ. 363, 1990. Τόμος ΒΑ (1907-1925), σσ. 550 1991.

Τόμος ΒΒ (1907-1925), σσ. 507, 1992.

Η πορεία της σοσιαλιστικής και ευρύτερα της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, είναι αλληλένδετη με την πορεία του εργατικού και του κομμουνιστικού κινήματος στη χώρα μας. Προϋπόθεση για την ύπαρξη και την ανάπτυξη του, η σοσιαλιστική σκέψη αναπτύχθηκε, αναδραστικά, σε συνάρτηση με την άνδρωση του εργατικού κινήματος. Ετσι οι περιπέτειες, η άνοδος και οι αγώνες, οι στρεβλώσεις και οι κρίσεις του ΚΚΕ και της Αριστεράς γενικότερα, συνδέθηκαν οργανικά με τις ταλαντεύσεις, την καρποφορία, τη διάδοση και τις κρίσεις των σοσιαλιστικών ιδεών.

Η ιστορία των σοσιαλιστικών ιδεών στη χώρα μας καλύπτει περισσότερο από έναν αιώνα. Εκατοντάδες στοχαστές, εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία, ένας τεράστιος πλούτος ιδεών, ουτοπικών, ρωμαντικών, ουμανιστικών, αφελών, ωρίμων, σημαδεύουν την προσπάθεια του σοσιαλιστικού κινήματος να διερευνήσει τα γενικά και τα εγχώρια προβλήματα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Εντούτοις ο πλούτος αυτός παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος άγνωστος, όχι μόνο στο λαό της Αριστεράς, αλλά ακόμα και στα ιδεολογικά στελέχη της. Βεβαίως και επιμέρους μελέτες υπάρχουν, και βιβλία έχουν γραφεί, όμως συνολικά η ιστορία αυτή παραμένει ανεξερευνητό πεδίο. Όχι μόνον οι λεπτομέρειες, αλλά και η γενική κίνηση των ιδεών, ακόμα , εκτός από εξαιρέσεις, και τα ονόματα των πρωταγωνιστών παραμένουν άγνωστα στον κόσμο της Αριστεράς. Ετσι κάθε γενιά ανακαλύπτει την Αμερική και ο μαρξισμός ξαναγεννιέται σε κάθε περίοδο σχεδόν με παρθενόγενεση. Αλλά η γνώση της ιστορίας, των επιτευγμάτων και των αγώνων μας, είναι προϋπόθεση για να κατανοήσουμε τη σημερινή πραγματικότητα και – ίσως – να την αλλάξουμε.

Γιατί αυτή η απώλεια της ιστορικής μνήμης; Μια πρώτη, εύκολη ανάλυση θα ήταν, ότι οι διωγμοί των αριστερών δεν άφησαν το χρόνο για τη μελέτη της ιστορίας του. Αλλά αυτό είναι ένα μόνο μέρος της αλήθειας. Πράγματι, ποιός θα έπρεπε να πρωτοστατήσει στην οργάνωση της έρευνας της ιστορίας του εργατικού κινήματος και ειδικότερα της ιστορίας των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα; Προφανώς, τα κόμματα της Αριστεράς και προπάντως το ΚΚΕ, που κανονικά θα έπρεπε να είναι ο συλλογικός παραγωγός θεωρίας. Πριν από το '74, οι συνθήκες δεν ευνοούσαν την οργάνωση μιας τέτοιας προσπάθειας. Αλλά τι έγινε κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, μέχρι την κρίση του 1989; Πρακτικά τίποτα, εκτός από ένα τομίδιο, σχεδιάγραμμα της ιστορίας του ΚΚΕ, το οποίο με τον απολογητικό χαρακτήρα του, επικάλυψε αντί να αναδείξει τα προβλήματα. Εδώ δεν είναι ο τόπος για να εξηγήσουμε αυτή την ασάφεια (βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ενα φάντασμα λλανιέται*, εκδ. Στάχυ, 1992, 2η έκδοση). Όσο για το δεύτερο κόμμα της παραδοσιακής Αριστεράς, αυτό δεν έχει λόγο να ασχοληθεί με το πρόβλημα, δοθέντος ότι άλλοι είναι οι προανατολισμοί